

ZIMONYI ISTVÁN

A NOMÁDOK JELENTŐSÉGE A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

A nomádok hatalmas birodalmakat hoztak létre az eurázsiai steppén a középkor folyamán. A 16. századra azonban elvesztették történeti jelentőségüket – jórészt ezzel magyarázható, hogy a nyugati historiográfia nem fordított kellő figyelmet történeti tanulmányozásukra.

A középkori Európa kialakulása a Nyugatrómai Birodalom bukásával kezdődött. A nyugati történetírás jó ideig Európát a római-germán szintézis szülöttjének tekintette.¹ Szücs Jenő szerint azonban a középkori Európa kialakulása egy komplex történeti folyamat, ami legalább fél évezredig tartott és két nagy korszakra bontható: az első fázisban a hunok előretörése nyomán meginduló germán népvándorlás a 4–5. században a Nyugatrómai Birodalom felbomlásához vezetett. A római állam és a germán nyelvű törzsi királyságok szintéziséből megszülető új modell a Frank Birodalom révén kezdett terjedni Közép és Kelet-Európa felé. A 7–10. században egy második nagy népvándorlási, illetve támadási hullám érte el Európát, amely a szláv nyelvű közösségek Balkánra történő behatolásával indult, majd ezt követte a muszlim hódítás, a nomád népek, azaz a dunai bolgárok és magyarok honfoglalása a Balkánon és a Kárpát-medencében, majd a viking támadások zárták a folyamatot. A 10. századra a latin Európa azonban nemcsak sikeresen ellenállt, hanem a kereszténység terjesztésével a Skandinávia és a Kárpát-medence közti régiót is magához kapcsolta, így a csehek és lengyelek, valamint a nomád hagyományokkal rendelkező magyarok Rómából vették fel a kereszténységet. Bizánc a dunai bolgárokat és a kijevei Ruszt keresztelte meg, így a Balkán és Kelet-Európa erdőzónája a keresztény világ részévé vált.²

Walter Schlesinger német középkorkutató ennek a folyamatnak a leírására új tipológiát javasolt, s a szóban forgó területet három részre osztotta:

1. A római Germania az egykori Római Birodalom azon területe, amelyet a germán nyelvű törzsek meghódítottak, de ahol kisebbségben maradtak, és a helyi lakosság asszimilálta őket. Ez történt Itáliában, Spanyolorföldön és frank Galliában.

2. A germán Germania Austrasiával azonos, azaz a germán nyelvű törzsek lakta, a Rajna és Elba között fekvő területtel. A Karoling uralom alatt a frank Galliából történt meg a leigázása, s a hódítás hozta el a római katolikus hitet és a római hagyományokra épült intézményrendszert.

¹ Ranke megfogalmazásában „Einheit der romanischen und germanischen Völker”, vö. SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szeged 1992, 21.

² Szücs Jenő részletes elemzése: *i. m.* 21–33.

3. A szláv Germania az Elbától keletre lévő területekre vonatkozik. A Németrómai Birodalom közvetítette a római hagyományt erre a vidékre a 10–11. században.³ Karol Modzelewski lengyel történész bírálta Schlesinger tipológiáját, mivel etnikai terminusokat használt fel történeti folyamatok közötti különbségek érzékeltetésére, illetve úgy vélte, hogy a Germania-fogalom központi szerepe is vitatható. Azzal egyetértett, hogy a Római Birodalom a maga mezőgazdasági rendszerével, a római társadalmi és politikai intézményeivel a középkori Európa kialakulásának kiindulópontja, amely aztán különböző formákban fokozatosan kiterjedt északra és keletre. Ebben a folyamatban a Frank majd a Német-római Birodalomnak volt meghatározó szerepe. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az erdőzóna germán nyelvű népeinek társadalmi és politikai szerkezeté nem különbözött a szláv nyelvű csoportokétól, amelyek szintén az erdőövezetben laktak. A döntő különbség az volt, hogy Skandináviába és a szláv régióba, illetve a magyarok lakta területekre a római hagyományok csak felületesen és másodlagos közvetítés révén jutottak el.⁴

Reinhardt Wenskus egy sokkal árnyaltabb területi csoportosítást javasolt: 1. A Mediterráneum a városokkal és a klasszikus kultúrával, 2. A pontuszi steppe nomádjai, 3. Európa északkeleti erdőzónájának *Barbaricum*, 4. Az Alpoktól északra elterülő *Barbaricum*. Megállapította, hogy a kelták, a germán, a balti és a szláv nyelvű népek hasonló társadalmi és politikai berendezkedéssel rendelkeztek.⁵ Wenskus munkásságát követve az osztrák Herwig Wolfram a gótok történetét dolgozta fel önálló kötetben, majd a germán nyelvű népekről írt könyvet.⁶ Különbséget tett a germán és a szláv nyelvű népek között és a nomádok jelentőségére is rámutatott. Tanítványa, Walter Pohl kiváló monográfiát írt a az Avar Birodalom történetéről,⁷ s egy önálló tanulmányt is publikált az eurázsiai steppe népeinek szerepéről Európa szempontjából. Ebben elsősorban a hun, az avar, a dunai bolgár és a magyar történet kérdéseivel foglalkozott. Véleménye szerint az avar és a dunai bolgár birodalmak stabilitását a szláv nyelvű

³ SCHLESINGER, W.: „West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte” in Uő.: *Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, II, Göttingen 1963, 233–253.

⁴ MODZELEWSKI, K.: „Europa romana, Europa feudale, Europa barbara“, *Bulletino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo Muratoriano* 100(1995–1996), 377–409. Magyarul: *Aetas* 16 (2000/3) 5–24.

⁵ WENSKUS, R.: „Probleme der germanisch-deutschen Verfassung- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie“, in *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*, hrsg. H. Beumann, Köln 1974, 19–20.

⁶ WOLFRAM, H.: *History of Goths*, transl. Th. Dunlap, Berkeley – Los Angeles – London 1988; Uő.: *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, transl. Th. Dunlap, Berkeley – Los Angeles – London 1997.

⁷ POHL, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567 bis 822 n. Chr.* München 1988.

csoportok társadalmi és politikai rendszere biztosította.⁸ A nomád alternatíva jelentőségével Róna-Tas András is foglalkozott.⁹

A kelet-európai nomádok fontosságának felismerése Európa kialakulásának első és második fázisában és későbbi középkori történetében még a kezdeteknél tart a modern európai historiográfiában.

A középkorban az eurázsiai steppe nyugati részén két olyan területet tartunk számon, ahol jelentős nomád politikai alakulatok központjai voltak:

1. A Kárpát-medence volt a Hun és az Avar Birodalom, majd a magyar törzsszövetség központja;
2. A Volga alsó folyásánál elterülő városok két hatalmas nomád birodalom: a Kazár Birodalom és az Arany Horda központjaként szolgáltak. Mindkettő kiterjedt a Kaszpi-tenger–Kaukázus–Fekete-tenger által dél felől határolt steppevidékre.

A Kárpát-medence nomádjai a nyugati latin illetve a keletrómai – majd bizánci – világban közismertek voltak, és mély nyomot hagytak a középkori Európa történetírásában. A korabeli szemlélet szerint ők a Keletről jött barbárság igazi képviselői, akik lovon élnek, sátrakban laknak, nyájaikkal vándorolnak, és állandó támadásaikkal zaklatják és fosztogatják a földműves civilizációkat. Ugyanakkor létezett egy nem nagy körben elterjedt pozitív kép is, amely a tiszta barbár szemléletet állította szembe a városi dekadens kultúrával.¹⁰

A Kárpát-medence első nagy nomád birodalmát a hunok hozták létre. A hunok történeti szerepét különbözőképpen ítélik meg. Az egyik tipikus véleménycsoportot Thompson képviseli, amikor a hunokat így jellemzi: „Ők csak rablók és martalócok.”¹¹ Altheim sokkal árnyaltabb értékelést adott róluk: „Az európai történetben egy új korszakot nyitottak. A népvándorlás kezdete, a Nyugatrómai Birodalom bukása, a nomád népek és a germánok egy politikai és kulturális keretbe való összeolvasztásának kísérlete, a germán eposz kezdetei és a germán-római egység kialakítása mind velük kap-

⁸ Uő: „The Role of the Steppe Peoples in Eastern and Central Europe in the First Millenium A.D.”, in *Origins of Central Europe*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw 1997, 65–78.

⁹ Három típusú integrációs modellt feltételezett a középkori Európában: germán, szláv és török. A tipológia történeti érvelésből indult ki, de annak etimológiai megalapozása: germán, azaz frank ‘szabad’, szláv ‘rabszolga’ és török ‘erő’ – történetileg olyan mai konnotációkkal bír, ami nehezen védhető régebbi történeti korokra vonatkozóan. Róna-Tas a nomád modellen belül három altípust különböztetett meg: a kazár, dunai bolgár és avar alternatívát (RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest 1996, 291–296.)

¹⁰ A nomádokról alkotott nyugati kép alakulását dolgozta fel PhD-disszertációjában Johannes GIEBAUF: *Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittelalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens*, phil. Diss., Graz 2000; Felicitas Schmieder a mongolokkal kapcsolatos kép kialakulásáról írt monográfiát: SCHMIEDER, F.: *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen 1994.

¹¹ THOMPSON, E. A.: *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948, 215. Magyar fordítás: Uő, *A hunok*, Szeged 2003, 173.

csolható össze.”¹² A magyar történetírásban a hun hagyománynak közismerten fontos szerepe volt.¹³ Mivel a magyar nemesség a 13–19. század között a hunokat tekintette őseinek, a hunok és Attila a magyar nemzeti tudat kialakításában fontos szerepet játszottak.¹⁴ A hunokról legutóbb magyarul megjelent monográfia szerzője, Bóna István szerint a hunok hozták mozgásba a germán nyelvű népeket, és új politikai és etnikai kereteket teremtettek meg. Véget vetettek Pannóniában a római uralomnak, és a Kárpát-medencét egy politikai keretbe szervezték. Az Észak-Balkánon elpusztították a városokat, erődítményeket, amivel ezen a területen meggyengítették a római hagyományt, így utat nyitottak a szlávok és a dunai bolgárok későbbi behatolásának.¹⁵

A hunok megjelenése Kelet-Európában jelentős kihívás volt, ugyanis az általuk legyőzött gótok egy részének sikerült a Balkánra menekülnie, és ott menedékre találni. Ezek az események vezettek a hadrionopoliszi csatához 378-ban, ahol maga a római császár, Valens is elesett. A Balkánon jelentkező bizonytalan helyzet komoly hun veszélyt jelentett Konstantinápolyra is. 413-ra épült fel a Theodosiusról elnevezett fal a város körül, amely máig áll, jelezve a hunok által kiváltott események jelentőségét.

A hunok Kárpát-medence ellen 400 körül intézett támadásai indították el a germán népvándorlást, aminek a következtében a rajnai *limes* összeomlott és a germán törzsek akadály nélkül telepedhettek le a Római Birodalom területére. A Kelet- és Nyugatrómai Birodalom elleni hun támadás alapvető változásokat hozott: a Nyugatrómai Birodalom bukásának külső tényezői közül ez volt a döntő. Jóllehet Attila halála után a Hun Birodalom szétesett, a hunok komoly hatást gyakoroltak a germán nyelvű népekre a hadművészet és részben politikai struktúrák terén.¹⁶

¹² ALTHEIM, F.: *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden 1951, 14.

¹³ A hunok történetének első tudományos igényű feldolgozása egy gyűjteményes kötetben 1940-ben látott napvilágot Németh Gyula szerkesztésében. Ez vált Magyarországon alapművé, amelyet 1986-ban újra kiadtak Harmatta János előszavával, az újabb szakirodalom ismeretetésével: NÉMETH Gy. (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest 1940, 1986²

¹⁴ SZÜCS J.: „Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában”, *Századok* 107 (1973), 3, sz. 569–643; 4. sz. 823–878.

¹⁵ BÓNA I.: „A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. 1. A hunok”, in *Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig*, I/1. kötet, főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A., Budapest 1984, 276. Bóna István a hunok történetét az írott források és a régészeti emlékek alapján dolgozta fel BÓNA, I.: *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, BÓNA I.: *A hunok és nagykirályaik*, Budapest 1993. A Kárpát-medencei hun régészeti lelőhelyekre vonatkozó irodalmat Bóna István és munkatársai állították össze: BÓNA I. – CSEH J. – NAGY M. – TOMKA P. – TÓTH Á.: *Hunok – gepidák – langobardok*, Szeged 1993, 10–37.

¹⁶ A hunok történetére vonatkozó további újabb irodalom: MAENCHEN-HELFEN, O. P.: *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, deutschsprachige Ausgabe besorgt von R. Göbl. Wien – Köln – Graz 1978; WIRTH, G.: *Attila: das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart – Berlin – Köln 1999, SCHÄFER, T.: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*, Hamburg 1998.

A Kárpát-medencében a második nomád birodalmat az avarok hozták létre. Miután a türkök legyőzték és üldözték őket, egyre nyugatabbra szorultak. A Kárpát-medencébe a langobardok hívására érkeztek 568-ban, ahol annak keleti felében telepedtek meg. A langobardok, terhesnek érezve saját szövetségeseiket, Észak-Itália felé vették vándorútjukat, ami így a germán népvándorlás utolsó momentumává vált. Ezután az avarok birtokba vették az egész Kárpát-medencét.

582 és 586 között az avarok az al-Duna mentén húzódó limes városait és erődítményeit jórészt elpusztították, ami által a Balkán teljesen védtelen maradt. Ez tette lehetővé a szláv nyelvű csoportok tömeges behatolását a Kárpátok vonulatát követve a Balkánra. Régóta folyik a vita arról, hogy az avaroknak milyen szerepe volt ebben a betelepülésben. Részben ők szervezték a szláv nyelvű csoportok vándorlását, de aztán az utóbbiak önálló politikai egységeket hoztak létre az avar hatalom meggyengülésével. Mindenesetre az avarok szerepét nem lehet mellékes tényezőként kezelni a Balkán elszlávosodása kapcsán.

Ahogy a Hun Birodalom, úgy az Avar Birodalom megszűnése is közvetlenül kapcsolódik Európa történetéhez. Nagy Károly frank uralkodó 791-ben koncentrált támadást intézett az avarok ellen. A hadjárat sikere körül megoszlanak a vélemények, tény azonban, hogy ez volt az Avar Birodalom felbomlásának a kezdete. A bukást követően Pannónia, az Avar Birodalom nyugati fele Oriens néven a Karoling Birodalom része lett.¹⁷

A harmadik nomád hatalom a Kárpát-medencében a magyar törzsszövetség volt, amely 895 és 900 között vette birtokba az egész régiót.¹⁸ Az ezt követő fél évszázad a kalandozások kora, amikor a magyarok portyázó hadjáratokat vezettek Bizánc és a latin Európa ellen. Ezek nagyban hozzájárultak a Németrómai Császárság 962-es megalapításához. A vereségek hatására a magyar politika megváltozott. 1000-ben a kereszténység Rómából történő felvételével a Magyar Királyság a latin Európához csatlakozott. Ez fordulópontot jelentett a Kárpát-medence történetében, mert ettől kezdve már nem a nomád népek központi területe, hanem Európa része lett, ahova ugyan besenyő és kun nomád töredékek még beköltöztek, de hamarosan asszimilálták, és életmódvál-

¹⁷ Az avarok történetének legjobb feldolgozása: POHL, *i. m.* Az avar történelem forrásainak teljes körű feldolgozása magyar fordítással és történeti kommentárokkal: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*, Budapest 1998; OLAJOS T.: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, Szeged 2001; vö. S. SZÁDECZKY-KARDOSS, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*, Szeged 1986.

¹⁸ A magyarok korai történetére: FODOR I.: *Verecke híres útján*, Budapest 1975; teljesen átdolgozott kiadása: *A magyarság születése* címen 1992-ben jelent meg az Adams kiadónál. KRISTÓ Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Budapest 1980; RÓNA-TAS, *i. m.*

tozásra kényszerítették őket. A tatárok magyarországi hadjárata pedig a középkori Európa szempontjából már csak az egykori nomád központ szerepére utaló emlékeztető.¹⁹

A Kazár Kaganátus volt az első ismert nagyhatalom, amelynek a központja az Alsó-Volganál volt. A Nyugati Türk Birodalom utódállamaként alakult meg a 7. század közepén. Sikeresen vette fel a harcot a terjeszkedő kalifátussal a 7–8. században, és ezzel megakadályozta Kelet-Európában az iszlám korai elterjedését. A 9. században jelentős átalakulás ment végbe, ugyanis kereskedelmi központként irányította az iszlám világ, valamint Kelet- és Észak-Európa között meginduló és fellendülő árucserét. A kazár kagán kiterjesztette a hatalmát az erdővidéken lakó török, szláv és finnugor nyelvű népekre, törzsekre, hogy biztosítsa a legfontosabb kereskedelmi áruk, azaz a prém, a viasz és a rabszolgák piacát. A kazár hódításnak lett egy másik fontos következménye is: az erdőlakó közösségek hagyományosan izolált csoportjait nagyobb politikai keretekbe kényszerítette. Emellett a fellendülő kereskedelem Kelet-Európába vonzotta Skandinávia vikingjeit, ami hasonló hatással volt az erdőlakó csoportokra. A 10. században aztán a vikingek rusz nevű csoportja elfoglalta Kijevet.²⁰ Ezzel egy időben a Kazár Kaganátus hatalma megrendült. A 10. század első felére a Kazár Birodalom és a Kijevi Rusz között egyfajta hatalmi egyensúly jött létre, amelynek Szvjatoszláv 965-ös hadjárata vetett véget, miután a Kazár Kaganátusra halálos csapást mért. Így az erdőzóna diadalmaskodott a steppe fölött.²¹

A Kazár Kaganátus örökösei a besenyők, az úzok és a kunok voltak a steppén.²² A 11. század közepén a kunok megjelentek Kelet-Európában, és fokozatosan birtokba

¹⁹ Vö. Györffy tanulmányaival: GYÖRFFY Gy.: *A magyarság keleti elemei*, Budapest 1990. *A tatárjárás emlékezete*, szerk. Katona Tamás, Budapest 1981. Ennek a forrásgyűjteménynek az átdolgozott és bővített változata kiegészítve történeti, irodalmi és népi emlékezet és a tudományos irodalom tanulmányaival: *Tatárjárás*, szerk. Nagy Balázs, Budapest 2003; KRISTÓ Gy.: „A tatárjárás (1241–1242)”, in *Magyarország története*, I/2. kötet, főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A., Budapest 1984, 1417–1440, 1713–1714; 1438–1439.

²⁰ A Rusz történetek kezdetére: GOEHRKE, C: *Frühzeit des Ostslaventums*, unter Mitwirkung von U. Kälin. Darmstadt 1992; FRANKLIN, S. – SHEPHARD, J.: *The Emergence of Rus. 750–1200*, London, New York 1996; KAZANSKI, M. – NERCESSIAN, A. – ZUCKERMAN, C. (eds.): *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, Paris 2000; FONT M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, Budapest 1998.

²¹ A kazár történelem első monografikus feldolgozása a muszlim és héber források alapján: DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954. A régészeti adatok felhasználásával készült ARTAMONOV, M. I.: *Istorija hazar*, Sanktpetersburg 1962, 2002² című munkája. Az írott források mintaszerű feldolgozása: LUDWIG, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster 1982. Vö. BROOK, K. A.: *The Jews of Khazaria*, New Jersey – Jerusalem 1999.

²² A besenyőkre: PRITSAK, O. „The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1(1975), 211–235 (a továbbiakban *AEMAE*); a kunokra: GOLDEN, P. B.: „Cumanica I. The Qipčaq in Georgia”, *AEMAE* 4 (1984), 45–87; Uő: „Cumanica II. The Ölberli: The Fortunes ad Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan”, *AEMAE* 6 (1986), 5–29; Uő: „Cumanica III. Urusoba”, in *Aspect of Altaic Civilization*, ed.

vették a steppeövezet. Ezáltal a a kunok és a Kijevi Rusz, majd később a Rusz fejedelemségek között újból kialakult egyfajta erőegyensúly a 11–13. században.²³ Vlagyimir Monomah uralma (1113–1125) csak időlegesen biztosította a Rusz túlsúlyát. A 12. század végétől kezdődően a kun központi hatalom kiépülésének a tatár invázió vetett véget a 13. század első felében.

A tatár hódítás teljesen megváltoztatta a helyzetet.²⁴ Az Arany Horda a steppe uralmát valósította meg az erdőzóna felett. A rusz fejedelmek személyesen zárandokoltak el a kán udvarába, hogy kinevezésüket elnyerjék, emellett még tatár kormányzókat is ültettek a központjaikba. A 14. század közepén az Arany Horda meggyengült. Először egy örökösödési háború tört ki 1360-ban, majd a pestis tizedelte meg a lakosságot, végül Timur Lenk hadjáratai pusztították el az Arany Horda gazdasági és kulturális központjait, amely a 15. század első felében kisebb utódállamokra esett szét, mégpedig a Kazányi, a Kaszimovi, a Krími, és az Asztrahányi Tatár Kánságokra. A Krímet az Oszmán Birodalom hódította meg 1475-ben. A 15. század pedig Kelet-Európában egy új, a későbbiek során nagyra hivatott hatalom születésének az ideje. Moszkva, a cári Oroszország megalapítója a 16. században sorra győzi le és hajtja hatalma alá az Arany Horda utódállamait. Az orosz haderő 1552-ben bevette Kazányt, a Kazányi Tatár Kánság központját, majd 1556-ban Asztrahány került sorra.²⁵ Ezekkel az eseményekkel szinte egy időben a Bizánci Birodalom végső hanyatlásnak indult, és a végjátékban,

D. Sinor, Bloomington 1990, 33–46, Uő: „Cumanica IV. The Tribes of the Cuman-Qipčaq”, *AEMae* 9(1995–1997), 99–122; Áttekintések: PÁLÓCZI-HORVÁTH A.: *Besenyők, kunok, jászok*, Budapest 1989; GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 264–282; RÁSONYI, L.: „Les turcs non-islamisés en Occident (Pécénégues, Ouzes et Qiptchaqs, et leurs rapports avec les hongrois)”, in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. ed. H. R. Roemer, Berlin 2000, 303–331.

²³ PRITSAK, O.: „The Polovcians and Rus”, *AEMae* 2(1982), 321–380; GOLDEN, P. B.: „Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus”, in *Ukrainian Economic History. Interpretive Essays*, ed. Koropecy, I. S., Cambridge (Massachusetts), 1991, 58–101.

²⁴ A tatár hadjáratokról összefoglalóan: TIHVINSKIJ S. L. (ed.): *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*, Moszkva 1977; a nagy nyugati hadjáratról Európa ellen: GÖCKENJAN, H.: „Der Westfeldzug (1236–1242) aus mongolischer Sicht”, in *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*, hrsg. v. U. Schmilewski, Würzburg 1991, 35–75; SINOR, D.: „The Mongols in the West”, *Journal of Asian History* 33 (1999), 1–44.

²⁵ Az Arany Hordára: SPULER, B.: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Leipzig 1943; GREKOV, B. D. – JAKUBOVSKIJ, A. JU.: *Zolotaja Orda i ee padenie*. Moszkva, Leningrad 1950; HALPERIN, C. J.: *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington 1985; SCHAMILOGLU, U.: „The Golden Horde”, in *The Turks*, eds. Güzel, H. C., Oguz, C. C., Karatay O., vol. 2, Ankara 2002, 819–834; a Kazányi és az Asztrahányi Kánságra: PELENSKI, J.: *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague – Paris 1974; ZAITSEV, I.: „The Khanate of Astrakhan”, in *The Turks*, 848–853; VÁSÁRY I.: *Az Arany Horda*, Budapest 1986.

1453-ban az oszmán hadak meghódítják Konstantinápolyt.²⁶ Az Oszmán Birodalom a 16. századra világhatalommá nőtte ki magát. Európa területén a Magyar Királyság nagyobb része került hatalmuk alá, miután meghódították Budát 1541-ben.²⁷ A Mediterráneum keleti fele a muszlim Oszmán Birodalom része lett és ezáltal a keresztény Európa jelentős veszteségeket szenvedett.

A középkori Európa történetét érdemes az eurázsiai steppe történetének figyelembe vételével vizsgálni. A középkori Európa története a Mediterráneum és az erdőzóna kultúrájának szintézise. A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolság határozta meg, hanem szem előtt kell tartani, hogy a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a délorosz steppe választotta el, és azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai társadalmi képződmények nemcsak Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem nomád mintákat is követtek. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott mediterrán-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét kebelezte be a 1000 táján. A 16. század közepére pedig a keletrómai majd bizánci közvetítésű római hagyományt képviselő Moszkva gyűrte maga alá az egész kelet-európai steppeövezetet. A folyamat másik oldala, hogy a steppei nomád alternatíva kölcsönhatásba lépett az erdőzónában terjedő, európainak nevezett modellekkel. Ennek a kölcsönhatásnak a vizsgálata nagymértékben segítheti a Közép és Kelet-Európa történetének jobb megértését.

ISTVÁN ZIMONYI

The Significance of the Nomadic Peoples in the History of Medieval Europe

The Carpathian Basin and the lower Volga River were once centers of nomadic tribal confederacies and empires, which had a strong impact on medieval European history. As for the former, the Huns, Avars and Hungarians are worth mentioning. The Hungarians were converted in 1000 and with their Christianization they entered the Latin Europe. The Khazars played an important role in the history of Kievan Rus', whereas the Golden Horde had basic effect on the formation of Russia. The peoples of the steppe played an important role during the formation of Europe, a fact which has been neglected in historiography.

²⁶ RUNCIMAN, S.: *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1969; EMECEN, F.: „The Conquest of Constantinople. The Period of Sultan Süleyman and the Universal State”, in *The Turks*, 171–180.

²⁷ SINKOVICS I.: „Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541)”, in *Magyarország története*, III/1. kötet, főszerk. Pach Zsigmond P., szerk. R. Várkonyi Á., Budapest 1987, 149–221; EMECEN, i. m. 254–257.